

Waldviehbauerntum: een wildwestverhaal?

M. J. W. M. Bongers en V. T. van Vilsteren

Inleiding

In dit artikel nemen wij het begrip 'Waldviehbauerntum' onder de loep, een begrip dat in de historische geografie regelmatig wordt gehanteerd. Het 'Waldviehbauerntum' wordt dan beschouwd als de voorganger van het 'Heideviehbauerntum', het bekende laat-middeleeuwse agrarische systeem met grote schaapskudden op uitgebreide heidevelden.

Allereerst wordt bekeken hoe het begrip is ontstaan en wat er precies onder wordt verstaan. Vervolgens bekijken wij welke ondersteuning het begrip Waldviehbauerntum krijgt vanuit de archeologie en of dit begrip vanuit de archeologie gezien bestaansrecht heeft. Als laatste volgen enige conclusies die op grond van archeologische gegevens getrokken kunnen worden.

Het Waldviehbauerntum

Vervloet (1984, p. 30) definieert het Waldviehbauerntum als 'een vorm van agrarisch grondgebruik die in hoge mate steunde op hetgeen het bos in de naaste omgeving van een nederzetting aan het vee te bieden had. Het belangrijkste bedrijfsdoel was het houden van runderen en vooral varkens waarbij het verzamelen van mest maar van geringe betekenis was'. Hij wijst op het 'geringe oppervlak van het bij de nederzettingen behorende akkerareaal' en stelt: 'Bij het Waldviehbauerntum behoort een nederzettingsspatroon dat bestaat uit verspreid liggende boerderijen en de bijbehorende aangrenzende huiskampen met een permanent karakter'.

De term Waldviehbauerntum stamt uit de Duitse historische geografie. In 1959 publiceerde Otto Timmerman een artikel over de 'Genese des ländlich-agraren Nutzflächengefüges'. Bij zijn reconstructie van de genese van het cultuurlandschap gaat de schrijver uit van een zestal veronderstellingen. Deels zijn deze theoretisch van aard, deels zijn ze gebaseerd op algemeen aanvaarde kennis over het verleden. Twee daarvan zijn in dit verband van belang en vormen de eer-

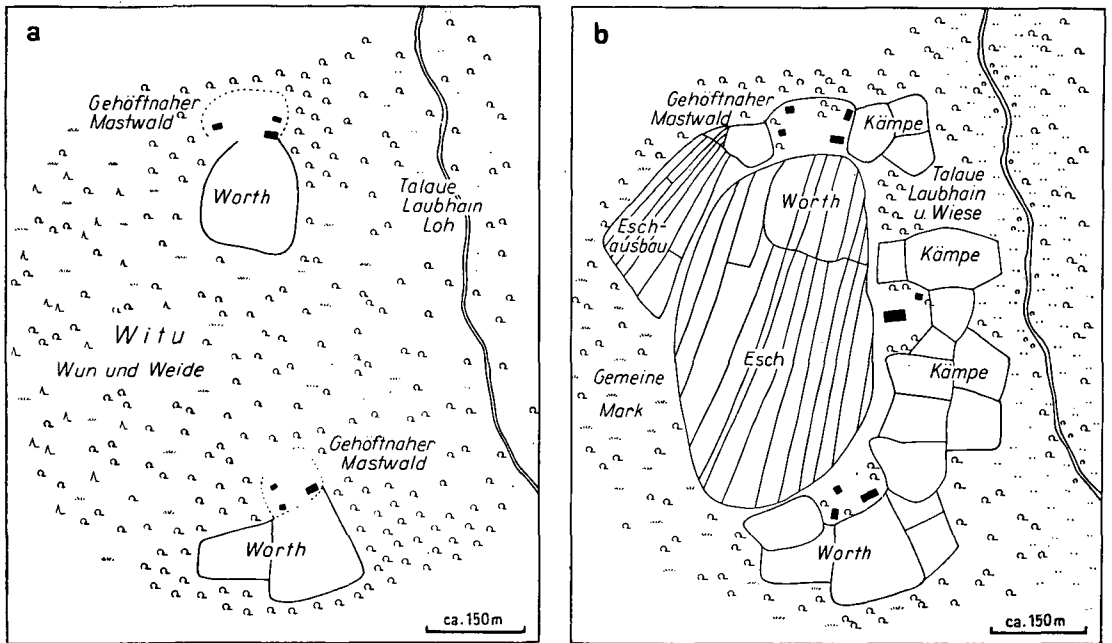
ste aanzet tot het ontstaan van het begrip Waldviehbauerntum.

1. Het oude Duitse cultuurlandschap heeft zich vanuit het bos ontwikkeld. De landbouwonwikkeling begon met een 'Waldbauerntum'. Daarbij werden runderen en varkens in het bos geweid en voor de graanverbouw open plekken in het bos gekapt.
2. Hoe meer boerenerven naar elkaar toe groeiden, hoe duidelijker de grensafbakening werden in de vorm van omheiningen. Zo konden occupatiekernen versmelten en bakenden ze ook hun territorium af naar buurgemeenschappen¹.

Dit zijn dezelfde twee punten die Vervloet weer geeft in zijn definitie.

Vele auteurs hebben hierop verder gebouwd en in de literatuur is het zgn. Waldviehbauerntum geboren. In Duitsland heeft vooral Glässer (1967) het Waldviehbauerntum gepropageerd. Voor de Noordnederlandse zandgronden heeft Smit (1973, 1975, 1977) zich ingespannen om het bestaan van het Waldviehbauerntum aan te tonen. Ook in de overzichtsboeken voor de historische geografie is het te vinden (Vervloet 1984).

De gedachten over het nederzettingsspatroon behorende bij het Waldviehbauerntum zijn door Glässer (1967, abb 2) neergelegd in een schets (figuur 1), die ook als uitgangspunt wordt gehanteerd voor de verklaring van het ontstaan van de Drentse esdorpen. De verspreid liggende boerderijen met hun bijbehorende minimale huiskampen (figuur 1a) zijn op deze schets in de latere escomplexen nog herkenbaar als de woerden (figuur 1b). Vervloet verwoordt de schets van Glässer als volgt: 'De boerennederzettingen die vanaf de 6e eeuw op het zand ontstonden zijn voornamelijk produkten van spontane groei. Het waren kleine clusters van los gegroepeerde boerderijen elk voorzien van een eigen huiskamp, die als akkerland fungeerde. ... Geleidelijk verdichtten zich gedurende de volgende twee eeuwen de clusters los gegroepeerde boerderijen. In eerste instantie waarschijnlijk door het stichten van nieuwe boerderijen met aansluitende huiskampen in de nabijheid of tussen de al bestaande' (Vervloet 1984, pp. 43-45).

Figuur 1. De ontwikkeling van een nederzetting in de middeleeuwen, volgens de opvatting van Gläser.

Ten aanzien van de datering stelt Vervloet: ‘Tracht men toch enigermate een datering te geven, dan mag wellicht worden gesteld dat in grote delen van hoog-Nederland, gedurende de 6e-9e eeuw de bedrijfsvoering (nog) hoofdzakelijk Waldviehbauerntum is geweest’ (Vervloet 1984, p. 32).

Eigenlijk is het vreemd, dat het begrip alleen in de historische geografie wordt gehanteerd. Omdat uit de betreffende periode historische bronnen schaars zijn en de historische geografie slechts door terugwerking in het verleden vanuit recentere tijd te werk kan gaan, lijkt het logisch ook archeologische bronnen te raadplegen. De theorie van het Waldviehbauerntum zou ondersteund moeten worden door archeologische gegevens uit deze periode. Toch is er in Nederland bijna geen archeoloog te vinden die het begrip hanteert. Waterbolk stelt het in 1984 (p. 15) dan ook heel scherp: ‘Ik kom dan tot de categorie van dorpen, waarvan het ontstaan niet in historische tijd valt, maar daarvóór. Zij vormen het specifieke

werkerterrein van de archeoloog. (...) De gemiddelde historisch-geograaf laat het hier afweten. Die heeft vaak een erg schematische voorstelling omtrent het ontstaan van de oude dorpen. Hij laat een groep boeren ergens vandaan komen, een open plekje kappen in het oerwoud en in de loop van de tijd ontstaat vanzelf een brinkdorp of een hoevenlandschap, al naar gelang de natuurlijke gegevenheden. (...) De kolonisatie plaatst hij ergens in de vroege middeleeuwen’. Het lijkt haast alsof Waterbolk hiermee doelde op een artikel van de historisch-geograaf Smit, dat hij toen nog niet kende. In dat artikel komt ook het Waldviehbauerntum aan de orde. Smit beschouwt over dit onderwerp tien pagina’s vol zonder ook maar één enkel archeologisch gegeven te gebruiken. Toch zijn dergelijke gegevens van belang voor het toetsen van de hypothese over het Waldviehbauerntum. Smit (1984, p. 382) stelt: ‘De reconstructie van het vroeg Middeleeuwse nederzettingen- en occupatiepatroon en de daarmee corresponderende Waldviehwirtschaft is van groot belang

voor de historische geografie, voor zowel de zuiver wetenschappelijke aspecten als voor de aspecten van het ruimtelijk beleid'. Als deze reconstructie geschiedt op de wijze zoals Smit dat doet, wordt de historische geografie als wetenschap onze inziens op een verkeerde manier bedreven.

Het volgende gedeelte gaat nader in op de archeologische gegevens die betrekking zouden kunnen hebben op het Waldviehbauerntum.

Archeologische gegevens

De theorie van het Waldviehbauerntum bevat twee essentiële elementen.

1. De sterke nadruk op veeteelt en wel voorname-lijk runderen en varkens die voor het grootste deel in het bos worden geweid.
2. De bijbehorende nederzettingspatronen van verspreid liggende boerderijen met huiskampen.

Over het eerste element kunnen we stellen dat de verhouding akkerbouw-veeteelt archeologisch moeilijk is vast te stellen. Opvallend is wel dat na de Bronstijd de huizen en daarmee ook de stalgedeelten in de IJzertijd een belangrijke afname in lengte vertonen (Hulst 1973, figuur 4). Tegelijkertijd zien we de Celtic fields verschijnen, de over grote afstanden op luchtfoto's herkenbare rechthoekige akkercomplexen. Deze vertonen in hun systematische aanleg de eigenschappen van een meerslagstelsel (Brongers en Woltering 1978, p. 32). Uit deze twee zaken lijkt een conclusie van een verschuiving ten gunste van de akkerbouw te rechtvaardigen, maar er moet ook rekening mee gehouden worden dat kleinere stalgedeelten kunnen wijzen op kleinere sociale eenheden. Het gebruik van Celtic fields houdt op in de Romeinse tijd. Dat wil niet zeggen dat de akkerbouw dan ook ophoudt. Alleen is het akkerland dat toen in gebruik werd genomen niet meer als zodanig herkenbaar en dateerbaar. Wel zien we in Drenthe in de Romeinse tijd weer langere stalgedeelten verschijnen. De handel in vee en huiden met de Romeinse legioenen kan de oorzaak hiervan zijn. Na het vertrek van de Romeinen nemen hier de stallengtes weer af. Overigens verschijnen in een vroeg-middeleeuwse nederzetting als Odoorn

naast de woon-stalhuizen ook kleinere nevengebouwen die als afzonderlijke stal gediend kunnen hebben (Waterbolk 1985, p. 66).

In het algemeen weten we van de landbouw en veeteelt uit de vroege middeleeuwen nog te weinig om er iets zinnigs over te zeggen. De schaarse gegevens die het archeologische botmateriaal van opgravingen op de zandgronden opleveren lijken inderdaad te bevestigen dat rund en varken de voornaamste elementen van de veestapel waren. Om te stellen dat in de vroege middeleeuwen de nadruk lag op veeteelt en dat de veestapel in het bos werd geweid, lijkt op archeologische gronden voorlopig nog voorbarig. Veeleer lijkt er in Drenthe in de ijzertijd een evenwicht te zijn gevonden tussen akkerbouw en veeteelt dat door de aanwezigheid van de Romeinen enigszins ten gunste van de veeteelt werd verstoord. Het heeft er alle schijn van dat na de Romeinse tijd het evenwicht zich weer heeft hersteld. Het eerste belangrijke element van het Waldviehbauerntum is hiermee ontkracht, of althans met archeologische gegevens niet te onderbouwen.

Over het tweede element van het Waldviehbauerntum, het bijbehorende nederzettingspatroon van verspreid liggende boerderijen, kan archeologisch iets meer gezegd worden. Waterbolk (1985, p. 66) vermeldt over Drenthe: 'In de vroege en midden ijzertijd zwerven de huizen in kleine groepen door een Celtic field. Ze blijven nergens lang staan. Pas in de late ijzertijd vinden we nederzettingen met een bepaalde semi-permanente structuur: de huizen liggen op gelijke afstand parallel aan elkaar binnen een gemeenschappelijke omheining en ze worden telkens op de oude plaats vernieuwd of vervangen. Noordbarge (1e eeuw voor-1e eeuw na Chr.) is het beste voorbeeld. In Wijster (2e-4e eeuw) zien we een volgend stadium: naast één of meer van dergelijke structuren treden afzonderlijke erven op met slechts een boerderij met bijgebouwen. Odoorn (6e-9e eeuw) laat dan een structuur zien van vrijwel alleen afzonderlijk omheinde erven'. Waterbolk kon het in 1982, p. 130 niet beter zeggen dan door te spreken van de 'Gründung von platzkonstanten, strukturierten Siedlungen, die man Dörfer nennen kann, ab dem 2. Jahrhundert v.

Chr. ...? Waterbolk hanteert daarbij als definitie van het begrip dorp de omschrijving zoals die is gegeven door de historisch-geograaf Jäger². Er is dus geen sprake van een patroon van verspreid liggende boerderijen met aangrenzende huiskampem waaruit zich door uitbreiding en verdichting het Drentse esdorp zou hebben ontwikkeld.

Waterbolk maakt aannemelijk dat grote delen van Drenthe sinds de ijzertijd continu waren bewoond, weliswaar niet plaatsgebonden maar gebiedsgewijs (Waterbolk 1982, p. 129). Daarmee wordt niet ontkend dat er in de volksverhuizingstijd een zekere bevolkingsvermindering kan hebben plaatsgevonden. Een van de problemen van de archeoloog is het herkennen van het materiaal uit de 6e en de 7e eeuw. Nemen wij als voorbeeld het vondstmateriaal van de nederzetting Odoorn, dat met goede argumenten gedateerd wordt tussen 450/500 en 800/850 AD (Van Es 1979). Daarbij moet het aardewerk uit de 6e en de 7e eeuw aan te wijzen zijn. Echter gezien de geringe vormenvariatie en het ontbreken van gemakkelijk te dateren importmateriaal is dit bijna onmogelijk. Het is dus niet uitgesloten dat een aantal 6e- en 7e-eeuwse vindplaatsen nog niet als zodanig herkend is. De continuïteit van de bewoning in Drenthe zou hiermee nog wel eens groter kunnen zijn dan we nu weten. Als alle materiaal goed herkenbaar en dateerbaar zou zijn, zouden we ook meer gegevens hebben over het nederzettingpatroon van het Waldviehbauerntum.

De beschrijving van het Waldviehbauerntum en vooral de schets van Glässer kan de indruk wekken dat het geheel in tevoren nog onontgonnen bosgebieden gesitueerd moet worden. In dat geval is Drenthe misschien niet de meest geschikte plek om het Waldviehbauerntum aan archeologische bronnen te toetsen.

Kunnen we dan het Waldviehbauerntum toepassen op gebieden die nog onontgonnen waren? Een mooi voorbeeld hiervan is 'die Siedlungskammer Flögeln', een door veengebieden omgeven zandeiland in Noord-Duitsland (Behre e. a. 1982, p. 23 e. v.). Daar houdt in het midden van de 5e eeuw de bewoning volledig op. Ook 'nach Ausweis der Pollenanalyse wird die Geestinsel

völlig verlassen, und nach und nach nimmt der Wald die Kulturflächen wieder in Besitz. ... Nach ungefähr 200 Jahren wird die Siedlungskammer zuerst auf dem Westteil wieder besiedelt. Im 7. Jahrhundert grundete man hier auf einer Geestnase oberhalb des Dahlemer Sees ein grosses Dorf. Daarbij hoorde een akkerareaal 'von erstaunliche Grösse. Die erstreckte sich über ca. 170 ha. (...) Die Grösse der Ackerflur, die Ergebnisse der Pollenanalyse und der Grabungen in der Siedlung selber, alles deutet auf ein grosses Dorf, dat overigens in de eerste helft van de 14e eeuw weer wordt verlaten (Behre e. a. 1982, pp. 35-36). Hier is dus geen sprake van verspreid liggende boerderijen met een gering oppervlak aan akkerareaal op aangrenzende huiskampen waaruit later een dorp is gegroeid. Blijkbaar was het in de vroege middeleeuwen dus ook mogelijk om in een keer een groot dorp aan te leggen in een onontgonnen bosgebied.

Geeft de archeologie dan geen enkele ondersteuning aan het Waldviehbauerntum? Vervloet (1984, p. 32) vermeldt: 'Het voortbestaan van het Waldviehbauerntum in een gebied als de Veluwe tot in de Karolingische tijd wordt ook ondersteund door de resultaten van archeologisch onderzoek. In een nederzetting bij Kootwijk met vondsten uit de 8e tot de 10e eeuw bestond, afgaande op de gevonden beenderen, de veestapel in volgorde van belangrijkheid uit runderen, varkens en paarden. De grote schaapskudden, zo typisch voor het Heideviehbauerntum, ontbraken blijkbaar geheel'. Het Heideviehbauerntum is de opvolger van het Waldviehbauerntum waarbij het bos door intensief gebruik is overgegaan in een heidevegetatie. Afwezigheid van schapen in Kootwijk is wel een argument tegen het Heideviehbauerntum, maar daarmee nog geen argument voor het Waldviehbauerntum. Een veestapel van runderen, varkens en paarden kwam ook in de bronstijd en ijzertijd al voor en geeft evenmin voldoende ondersteuning aan het Waldviehbauerntum.

Over het nederzettingpatroon behorende bij het Waldviehbauerntum vermeldt Heidinga (1984, p. 85) het volgende, gebaseerd op de opgravingen in Kootwijk: 'Hieraan voldoen inder-

daad de kleine nederzettingskernen uit de Romeinse en Merovingische tijd'. De verdere ontwikkeling van de bewoning in Kootwijk sluit echter geenszins aan bij de ideeën over de ontwikkeling van het nederzettingspatroon van het Waldviehbauerntum tot (es)dorp. Dit komt niet overeen met Vervloet die het Waldviehbauerntum op de Veluwe dateert tot in de Karolingische tijd. Heidinga stelt: 'Het grote dorp uit de 8e-10e eeuw omgeven door een betrekkelijk groot landbouwareaal past echter in veel opzichten bij het beeld van het Heideviehbauerntum' (Heidinga 1984, p. 85).

Het nederzettingspatroon van het Waldviehbauerntum zou door de opgravingen in Kootwijk gedeeltelijk ondersteund kunnen worden maar andere aspecten komen bepaald niet overeen met het Waldviehbauerntum.

Conclusies

Op geen enkele wijze blijkt het Waldviehbauerntum op de twee bekeken aspecten, namelijk de nadruk op veeteelt en beweiding in het bos en het nederzettingspatroon van verspreid liggende boerderijen met aangrenzende huiskampen, voldoende gesteund te worden door archeologische gegevens. Dat in het verre verleden akkerbouw en veeteelt werden bedreven is duidelijk. Waar de accenten lagen is vaak moeilijk vast te stellen en bovendien in de tijd aan veranderingen onderhevig in relatie met diverse maatschappelijke, economische en landschappelijke factoren. Dat er ook nog veel bosareaal voorhanden was, is niet omstreden. Dit is nog niet voldoende reden om tot een Waldviehbauerntum in de zin zoals Gläser, Vervloet en Smit dat formuleren te concluderen. Het hierbij gedachte nederzettingspatroon wordt onvoldoende gesteund door de resultaten van archeologisch onderzoek.

Wij durven gerust te stellen dat het Waldviehbauerntum een wildwestverhaal is. In deze zin sluiten wij ons aan bij stelling 7 uit het proefschrift van Heidinga: 'De door de archeologie geconstateerde dynamiek in plaats en vorm van middeleeuwse nederzettingen en in het middeleeuwse cultuurlandschap in het algemeen vraagt

om herziening van de op statische beelden berustende morfologische classificaties die door de historische geografie worden gehanteerd'.

Noten

1. Timmerman 1959, pp. 79-80: 1. 'Die Kulturlandschaft des deutschen Altsiedellandes ist aus einem Wald entwickelt worden. ... Im Hinblick auf die Genese einer agraren Wirtschaftsentwicklung haben wir also mit einem Waldbauerntum und seiner Viehhaltung und seinem Anbau zu rechnen. Das domestizierte Hausvieh – z. B. Rind und Schwein – war der Herkunft nach Waldgetier. Für den planvollen Anbau seines Freilandgewächses, des Getreides, schuf der Bauer die ersten Blößen im Walde'.
2. 'Je konkreter die Eigentumbildung bei einer Gemeinschaft oder gar beim Individuum wird, d.h. je klarer feststellbar benachbarte Höfe, Hofgruppen oder sonstige Gemeinschaften mit ihren gewohnheitsmässigen Nutzungsrechten aneinanderstossen und zur Auseinandersetzung zwingen, um so eindeutiger wirt statt des vagen Grenzsaumes die Grenzziehung, die Grenzlinie gefordert. Der Zaun ist der sichtbaren Ausdruck der Grenze. ... So ist von ortlichen kleinen Ansatzstellen aus mit Zaunen und Gezäuntem Stück um Stück angegliedert worden jedes Stück für eine neue Nutzung vorbestimmt und eingeeengt, bis sich diese einzelnen Kerne beim zellenartigen Wachstum schliesslich berührten und auch gegenüber den Nachbarn Grenzlinien erreichten'.
2. 'Das Dorf ist eine in seinem Gefüge veränderliche Dauersiedlung auf der Grundlage des primären Wirtschaftssektors. Es besteht aus einer Gruppe benachbarten Höfe (= Betriebe), die agrarische Nutzflächen und ergänzende Wirtschaftsareale (z. B. Wald) benutzen und über Nebensiedlungen (z. B. Almen) verfügen können. Die Höfe sind durch gemeinsame (kommunale) Einrichtungen, die Ort und Gemarkung betreffen, miteinander verbunden'. (Jäger (1977) geciteerd naar Waterbolk (1982), p. 99).

Literatuur

- BEHRE, K.-E., BRANDT, D. KUCAN, P. SCHMID en W.H. ZIMMERMAN (1982). Mit dem Spaten in die Vergangenheit; 5000 Jahre Siedlung und Wirtschaft im Elbe-Weser Dreieck. Cuxhaven/Wilhelmshafen.
- BRONGERS, J. A. en P. J. WOLTERING (1978). De prehistorie van Nederland; economisch-technologisch. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck.
- ES, W. A. VAN (1979). Odoorn: frühmittelalterliche Siedlung; das Fundmaterial der Grabung 1966. In: *Palaeohistoria XXI*, pp. 205-225.
- GLÄSSER, E. (1967). Zur Entstehungsgeschichte der bäuerlichen Kulturlandschaft gezeigt an Beispielen aus dem westfälischen Sand- und Lehm-Münsterland. In: *Geographische Rundschau*, pp. 383-389.
- HULST, R. S. (1973). Reflections on dutch prehistoric settlements. In: *Berichten R. O. B.* 23, pp. 65-76.
- SMIT, G. (1973). Over de historische geografie van Onnen. In: *Driemaandelijke Bladen*, pp. 81-104.
- SMIT, G. (1975). Over de historische geografie van Haren (Gr.). In: *Driemaandelijke Bladen*, pp. 51-83.
- SMIT, G. (1984). Beschouwingen ten aanzien van de vroeg-middeleeuwse nederzettings- en occupatiepatronen op de zandgronden van Noord-Nederland. In: *Geplaatst in de tijd*. Amsterdam, pp. 374-384.
- SMIT, G., V. H. TIMMER en J. WIERINGA (1977). Aspecten van de historische geografie van Langelo. In: *Driemaandelijke Bladen*, pp. 129-150. Vervolg in: idem (1978), pp. 100-106.
- TIMMERMANN, O. F. (1959). Von der grossflächigen Mehrzwecknutzung eines Gelände-abschnittes zur Sondernutzung auf Parzellen. In: *Berichte zur deutschen Landeskunde* 23, pp. 77-94.
- VERVLOET, J. A. J. (1984). Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen. Wageningen, Pudoc, Reeks landschapstudies 4.
- WATERBOLK, H. T. (1982). Mobiliteit von Dorf, Ackerflur und Gräberfeld in Drenthe seit der Latènezeit; archäologische Siedlungsforschungen auf der nordniederländischen Geest. In: *Offa* 39, pp. 97-137.
- WATERBOLK, H. T. (1985). Archeologie. In: J. Heringa e. a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe*. Mepel/Amsterdam, pp. 15-90.

Aanbieding voor H. G. T.-abonnees

* Van VOC tot Werkspoor, het Amsterdamse industrieterrein Oostenburg (diverse auteurs).

De resultaten van een meerjarig onderzoek door historici en archeologen naar het gebruik van de Amsterdamse Oostelijke Eilanden worden in dit fraaie boek beschreven. De Oostenburg werd door de VOC in de 17e eeuw aangelegd en in de afgelopen eeuwen gebruikt voor industrie en woningbouw. Het boek geeft een fascinerend beeld van Nederlands interessantste industrieterrein.

240 pag., gebonden met 140 illustraties.

Winkelprijs f49,50. Prijs voor H. G. T.-abonnees f39,50.

Bestellen kunt u door het bedrag over te maken op gironummer 4239476 t. n. v. Uitgeverij Matrijs te Utrecht o. v. v. 'Oostenburg'. Het boek wordt u franco thuisgestuurd.